

О. В. Бойко

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***«НЕЛЕГАЛЬНІ» МЕТОДИ ПРОТИДІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
АНТИРЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр.**

Досліджено заборонені радянськими законами методи опору православної спільноти атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-ті рр.

Ключові слова: православна церква, духовенство, опір, методи боротьби, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Исследуются запрещенные советскими законами методы сопротивления православной общественности атеистической политике большевиков в Украине в 1920–1930-е гг.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, сопротивление, формы и методы борьбы, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Forbidden by soviet laws methods of the struggle of the orthodox community against bolshevist's atheistic policy in Ukraine in the 1920–1930-th are investigated.

Key words: the Orthodox Church, clergy, resistance, forms and methods of the struggle, atheistic policy, soviet authority, bolsheviks.

Представлена робота є продовженням дослідження методів опору православної Церкви (духовенства та віруючих) радянської України у міжвоєнний період, розпочатої статтею «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр.» у попередньому випуску журналу, де було обґрунтовано вживану класифікацію методів опору, розглянуто законні дії православної спільноти у протистоянні з більшовицьким безбожним курсом. Метою ж даного дослідження є розгляд «нелегальних» методів боротьби православної спільноти з антирелігійними утисками і репресіями радянської влади у 1920–1930-ті рр.

Більшовицька ідея побудови атеїстичного суспільства від початку її реалізації мала значні прорахунки. Сприймаючи релігію як пережиток минулого, а церкву – як знаряддя експлуатації, радянські вожді хотіли силоміць ізолювати народні маси від її шкідливого впливу. Примітивне тлумачення феномену «релігії», заперечення її позитивної ролі в суспільстві призвели до значних помилок у виборі методів реалізації грандіозного плану побудови атеїстичної держави. Порушення глибоко вкорінених у свідомість і культуру народу етнорелігійних традицій, прав і свобод віруючих у контексті формування тоталітарної моделі держави не могло не викликати суспільного опору. Віруючі відчули на собі весь спектр утисків властей: обмеження у віросповіданні, конфіскації храмів і церковного майна, економічні санкції, обмеження у суспільно-політичному житті тощо. Варто додати, що все це відбувалося на тлі голоду, безробіття, індустріалізації, колективізації, розкуркулення, політичних репресій, які самі по собі спричиняли страждання всіх верств населення.

Зневіра у справедливість, неефективність легітимних методів протидії спонукали мирян та їхніх духовних наставників до протизаконних дій. Такі «нелегальні» методи опору умовно можна поділити на два види: акції щодо захисту віри та Церкви (порушення процедури організації релігійних заходів, інсценування різних чудес, участь у виборах до Рад, втручання у навчально-виховний процес дітей та ін.); дії проти радянської влади (агітація, відвертий спротив державним кампаніям тощо).

До порушення духовенством і віруючими законів, наказів та інструкцій влас-тей часто призводили різноманітні заборони, штучно створені перешкоди та за-бюрократизовані процедури, наприклад, під час отримання дозволу на церковні збори, проведення хресних ходів, освячення нив. Провокативний характер подіб-них явищ підтверджують таємні циркуляри губернських антирелігійних комісій, ліквідкомів та виконкомів, де наполегливо пропонувалося всіляко «затягувати» вирішення цих питань [18, арк. 224]. Несанкціоновані місцевими властями масові моління та хресні ходи зазвичай проводилися під час посух і неврожайів, а їхні іні-ціатори зазнавали покарань. Наприклад, за подібне самоуправство відразу п'ять священиків Покровського району Запорізької округи влітку 1924 р. були притяг-нені до суду [20, арк. 178].

Частка провини лежить на місцевих органах влади і за нелегальні з'їзди та бо-гослужіння, що влаштовувалися духовенством у непристосованих для цього міс-цях*. Не знімаючи відповідальності з останніх за недотримання законності, слід визнати, що і власті не змогли запобігти цьому. Навпаки, НКВС УСРР обіжни-ком від 10 вересня 1924 р. забороняв реєструвати новоутворену релігійну гро-маду, «якщо в її розпорядженні немає спеціального молитовного будинку» [17, арк. 341], а священики за їхнє обслуговування мали бути покараними. Така доля, приміром, спіткала клір Кирило-Мефодіївської церкви м. Бердянська у 1924 р. [9, арк. 13]. Ситуація погіршилася у 1930-ті рр., коли більшість храмів було закрит-то, а мирянам і духовенству не залишалося нічого іншого, як проводити нелегаль-ні збори.

Траплялися правопорушення з боку служителів культу під час переїздів, на-самперед – ігнорування обліку та реєстрації. Адже контроль за пересуванням ду-ховенства передбачав складну процедуру отримання дозволу місцевих властей, які нерідко чинили перешкоди. Подібні випадки були нерідкими і в 1930-х рр., що підтверджувалось оприлюдненою Спілкою воєнничих безвірників (СВБ) у 1935 р. характеристикою релігійних організацій в Україні [16, арк. 19].

На противагу атеїстичній пропаганді і для посилення впливу Церкви її слу-жителі широко використовували випадки оновлення ікон, церковних бань, хрес-тів, появу «дивовижних зірок», джерел із «свяченою водою», пророчі видіння тощо. Особливо масовим і ефективним це виявилось на Півдні України під час голоду та посух першої половини 1920-х рр. В Одеському губвідділі ДПУ нако-пичилося до ста перефарбованих або вичищених ікон, а церковнослужителів, пі-дозрюваних у причетності до цих оновлень, було заарештовано [38, арк. 55]. По-дібні «дива» ставали об'єктами паломництва. У с. Нові Сірогози Мелітопольської округи в 1926 р. в одного селянина оновилося відразу три ікони, які лише за пер-ші три дні відвідало близько 600 осіб [21, арк. 80]. Поодинокі оновлення зафіксо-вані на Одещині навіть наприкінці 1930-х рр., хоча вже і не справляли потужно-го впливу на маси [29, с. 4].

Загалом поява «чудес» вражає своїми масштабами, розмаїттям, нашаруван-ням чуток навколо них. Наочно ілюструють це кілька цікавих фактів: у 1924 р. біля Очакова віруючі викопали криницю для занурення на врожай «божествен-ного» калача, після чого відбувся хід зі співом псалмів – до 600 осіб [37, арк. 22]; у с. Старосілля на Херсонщині у погребі однієї жінки раптово з'явилася «свята» вода, спричинивши ходу селян з метою набрати її для лікування від різних хвороб [36, арк. 19] та ін. На думку О. Пчілки, «дива» були захисною реакцією на рапто-вий наступ атеїстичного світогляду та гостру критику традиційної побожної на-родної обрядовості. Разом зі злиднями та голодом українського селянства, це спо-

*Інструкція НКВС від 15 жовтня 1924 р. дозволяла проповіді та богослужіння всере-дині молитовного будинку. За їхнє виконання у державних та інших громадських устано-вах священики мали бути покарані за ст. 124 КК УСРР.

нукало до порятунку від «лихої дійсності в царині мрій, в тому, що утворила давня віра в силу божу» [33, с. 43].

Для поширення звісток про «дива» використовувався швидкий і надійний засіб зв'язку – чутки. Їхня специфіка полягала у тому, що слідчим органам було важко інкримінувати створення чуток через складнощі у достеменному визначенні їх першоджерела і відсутності речових доказів. На людей такі чутки навіювали страх перед Богом, утримуючи від паплюження релігії та церкви. Красномовний приклад: у 1923 р. в Бердянській окрузі з'явилися чутки про незаможників, один із яких після пострілу в ікону був уражений паралічем, а інший, який хотів спалити ікону Божої Матері був проклятий, після чого його дружина народила чудовисько [5, арк. 140].

Боротьба Церкви з державою за вплив на молоде покоління також не обходилася без порушень. Насамперед, це стосувалося релігійного навчання дітей* духовенством, яке не припинялося і в 1930-х рр. Приміром, у 1934 р. священник с. Ново-Петрівка Бердянського району підбурював школярів залишити лави піонерів, скинути «чортові мотузки» і не ходити до школи, а у самому Бердянську батьки учнів однієї зі шкіл погрожували директору: «Ти один ідеш проти церкви... Навіщо бігав до міськради, щоб закрили церкву? Бережись!...» [16, арк. 32, 42]. Газета СВБ України «Безбожник» у 1937–1938 рр. повідомляла про випадки, коли представники духовенства небезрезультатно вмовляли школярів відвідувати церкви.

Відчайдушним був захист віруючими своїх релігійних почуттів від брутальних дій та образ атеїстів у ході проведення т. зв. «комсомольських» свят. Найбільш конфліктного характеру такі антирелігійні масовки набули у 1929–1930 рр. Взяти хоча б події 1930 р. в с. Кандибіно Миколаївської округи, де юрба жінок закидала камінням і побила учасників антипасхального карнавалу, серед яких були голова колгоспу, голова КНС, вчителі та місцеві активісти [41, арк. 204].

Наступний вид опору має антирадянське, антикомуністичне забарвлення і вирізняється радикалізмом у виборі відповідних методів. Чи не кожний подібний спосіб протидії можна було підвести під дію Карного кодексу УСРР, а порушників – суворо покарати. Особливо прискіпливо органи ОДПУ–НКВС збирали інформацію про антирадянську діяльність служителів культу та віруючих активістів, яка була слушним приводом для арештів та ув'язнень, а з початку 1930-х рр. ставала у нагоді для «створення» та викриття цілих контрреволюційних організацій. Найпоширенішим методом у межах цього виду протидії була «антирадянська агітація», за що передбачалося суворе покарання**. Так, за проведення антирадянської агітації у 1931 р. на три роки висилки до Північного краю засудили священника с. Велика Знам'янка Запорізької області І. С. Акімова [32, с. 23]; у 1937 р. за систематичну контрреволюційну агітацію, нелегальні збори духовенства, організацію волинок проти колгоспного будівництва на Миколаївщині був страчений священник Г. М. Люмінарський [34, с. 6].

Агітаційні заходи служителів культу та мирян можна поділити на письмову та вербальну. Серед письмових потужною і найпоширенішою «зброєю» були листівки. Власноруч написані віруючими, вони за допомогою «ланцюгової реакції» швидко поширювали інформацію. Зокрема, у знайдених 1924 р. в робітничих

*Відповідно до § 29 Кодексу законів про народну освіту УСРР 1922 р., «викладання віровчень у навчально-виховних закладах – учням і в храмах, молитовних і приватних будинках – особам до 18 років забороняється».

**Ст. 54-10 КК УСРР від 1927 р. «Пропаганда або агітація, що містять заклик до повалення, підризу або послаблення радянської влади або до здійснення певних контрреволюційних злочинів (ст. 54-2–54-3), а також поширення, виготовлення або зберігання літератури подібного змісту, спричиняють до позбавлення свободи на строк не менше 6 місяців».

районах Одеси листівках зазначалося, що утримувач має їх переписати 9 разів і роздати іншим [24, арк. 8]. Кількість листівок помітно збільшилася під час колективізації та антирелігійної кампанії рубежу 1920–1930-х рр. Приміром, у Межевському р-ні Дніпропетровщини листівки були такого змісту: (мовою оригіналу) «... Папа римский объявил крестовый поход за издевательства над религией народа... Должны все верующие встать и не смотреть, как насмехается над нами молодняк, который сбрасывает колокола, наученный жидовской коммуной. Горе будет тем, кто предает хлеборобов» [42, арк. 58].

На відміну від письмової, усна антирадянська агітація, у т. ч. проти окремих функціонерів, комуністів, установ (загсів, клубів, шкіл), державних кампаній, була доступнішою (через низький рівень грамотності) і, відповідно, ефективнішою. Приміром, оригінальне пояснення природи голоду 1922 р. зафіксовано на Запоріжжі: «Бог наслав на Росію голод як покарання за те, що при владі комуністи-безвірники» [7, арк. 66]. Україною ширилися чутки про «вселенські панахиди», які мали пройти від Балтійського до Чорного моря, щоби зникла рад-влада. На початку 1930-х рр. вербальна агітація поєднувала релігійні та політико-економічні мотиви [14, арк. 24].

Своєрідною відповіддю громадськості на антирелігійні дії був пошук і поширення компрометуючої інформації про атеїстів – комуністів, комсомольців, посадових осіб. При цьому використовувалися будь-які факти для їх дискредитації. На Катеринославщині у 1921 р. ширилися відомості про оновлення ікон у секретаря міської міліції; у 1924 р. двом комуністам с. Одиноківка підкинули дерев'яні хрести на подвір'я [10, арк. 2]. Перевіреним способом дискредитації були відверті фальсифікації списків членів громад, куди заносилися і безвірники. Так, у 1925 р. до складу релігійної громади с. Завадівки Одеської округи священник і церковний староста включили комсомольців і партійців [25, арк. 69]; при перевірці в 1929 р. списків членів громади фабричного району Катеринослава було виявлено фальсифікацію понад 400 підписів, у тому числі членів СВБ, комсомольців [13, арк. 7].

Уже з перших років радянської влади в Україні православне духовенство і миряни намагалися протистояти економічному та політичному тиску держави з використанням заборонених методів. Фактично доведені економічним тиском властей до банкрутства, нерідко вони були змушені порушувати діюче законодавство: незаконні витрати церковних коштів, зберігання культових речей, не внесені до інвентарних описів, актів з вилучення цінностей, нестача майна тощо. Боротьба з надмірними податками виявилася у заниженні церковних прибутків. За такі правопорушення члени правління релігійних громад притягалися до суду [11, арк. 77].

У 1922 р. протест окремих священнослужителів і віруючих викликала кампанія з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Протест виявився у двох напрямках: агітація проти вилучення коштовностей і переховування майна та його описів. За укриття церковних цінностей до ревтрибуналу були притягнені священники Миколаївської церкви м. Запоріжжя, архімандрит Архієрейської церкви Одеси [23, арк. 267]; померли прямо у слідчих камерах благочинний Миколаївської округи Сологор і архієпископ Катеринославський Агапіт, так і не дочекавшись вироку за звинуваченням у приховуванні коштовностей [22, арк. 5; 8, арк. 131].

Протидія антицерковним заходам більшовиків подеколи виявлялася у радикальніших методах: стихійних невдоволеннях, волинках, «жіночих бунтах», масових виступах, збройних сутичках з органами правопорядку. Конфлікти, подеколи криваві, виникали з приводу вилучення цінностей, дзвонів, хрестів із церков, закриття молитовних будинків, утисків духовенства та ін. Більшість із них відбулася у 1922 р. і 1929–1930 рр. як реакція на масовані антирелігійні кампанії властей.

Рішуча протидія громадськості, «підігріта» загальними антибільшовицькими настроями, вперше виявилася під час згадуваної кампанії 1922 р. Уже хрестоматійним став приклад убивства активістки Ф. М. Бармашової за участь у вилученні цінностей у с. Засілля на Миколаївщині. Сутички віруючих із військами на ґрунті конфіскації коштовних речей відбулися по всій Степовій Україні. Історики й дотепер не мають спільної думки про масштаби таких зіткнень. Так, Р. Конквест, посилаючися на газету «Правда» від 20 квітня 1922 р., говорить про 1400 сутичок біля церков [28, с. 229]; В. Пашенко вважає цифри на шпальтах радянської преси завищеними [31, с. 50]; П. Воля, проаналізувавши центральні та регіональні видання, визначив переважно безконфліктний характер передачі цінностей – у 315 випадках (58,2 %) проти 86 (16 %), де констатувався активний спротив [4, с. 50].

Вилучення цінностей, ікон, церковного майна тривали й надалі, викликаючи несамолюбне обурення людей. У 1925 р. в одному із сіл Одеської округи юрба у 500 осіб усіляко перешкоджала вилученню оновленої ікони, а по виїзді міліції із села влаштувала погоню із стріляниною [38, арк. 55]; в 1926 р. через вилучення золотої чаші сталася сутичка в с. Колпаківка Котівського р-ну Катеринославської губернії між селянами та членами комісії з вилучення за підтримки міліції [12, арк. 5].

Схожі інциденти траплялися внаслідок закриття храмів, вилучення церковних дзвонів на потреби індустріалізації, особливо впродовж 1929–1930 рр. У 1930 р. напередодні Великодня хвиля масових виступів із вимогами відкриття церков прокотилася по селах Сумської, Первомайської, Чернігівської, Полтавської, Миколаївської, Сталінської, Прилуцької округ. ДПУ відзначало тенденції до самовільного відібрання віруючими закритих молитовень, як, наприклад, у с. Каменевате Первомайської округи, де селяни побили та захопили у заручники активістів і голову сільради, вимагаючи відкрити храм [41, арк. 200, 202]. Рішучими виявилися спроби населення завадити конфіскації церковних дзвонів у селах Богуслав Павлоградської округи, Ново-Василівка Маріупольської округи, Н.-Бабанка та Злинка Зінов'ївської округи [19, арк. 140; 40, арк. 1, 3, 7] та ін. В останньому, приміром, 400 жінок, озброєних ціпками та камінням, побили комсомольців, завадивши зняти дзвони з храмів. Лише прибуття роти озброєних солдат зупинило ексцес.

Не менш ризикованою була допомога переслідуваним священикам. Окремі церковні діячі, свідомо наражаючися на небезпеку, рятували від репресій колег, надаючи їм одяг та їжу. Так, у 1923 р. за укряття примусово висланих священиків було заарештовано голову Мелітопольського духовенства [6, арк. 154]; на початку 1930-х рр. єпископ Сімферопольський і Кримський Порфирій з церковної кафедри закликав віруючих молитися за ув'язнених священиків, а тих, хто повертався із заслання та в'язниць, приймав на свою кафедру [27, с. 9]. Не залишалися осторонь репресій і утисків служителів культу й віруючі. Їхній спротив проявився у силовому поверненні духовенству колишніх будинків і майна, стихійних виступах, «жіночих бунтах». Такою, приміром, була у 1929 р. невдала спроба жінок (240 осіб) урятувати заарештованого священика с. Березівка Долинського р-ну на Криворіжжі [39, арк. 67] або випадок у с. Обертасове Зінов'ївської округи в 1930 р., коли вдалося визволити з-під варті служителів культу [41, арк. 198]. У 1937 р. мешканці с. Карнаухівка (біля Дніпродзержинська), спокушаючи долю, тривалий час переховували від репресій настоятеля Свято-Варваринської церкви о. Григорія [3, с. 74].

На рубежі 1920–1930-х рр. протидія громадськості антирелігійним заходам властей часто поєднувалась із загальним опором радянській політиці на селі. Масове неприйняття українським селянством примусової колективізації та розкуркулення нерідко виявлялося у вигляді терористичних дій, спонтанних антирадян-

ських виступів – волинок. У такий спосіб селяни намагалися повернути своє майно, худобу, захистити заарештованих «куркулів». Разом з тим лунали й вимоги припинити знущання над релігійними почуттями та православною церквою. Так, у с. Покровському Нікопольського р-ну селяни вимагали виселити незаможників із куркульських хат та відкрити церкви, у В.-Білозерському р-ні Мелітопольської округи 100–150 осіб побили конюхів колгоспу та розібрали своїх коней, при цьому вимагали повернення церковних дзвонів [41, арк. 122, 194]. Нерідко ініціаторами антиколгоспних акцій були служителі культу. Для прикладу: в 1930 р. на Одещині під впливом виступу священника Мочульського проти колгоспів частина жіноцтва рушила до ТСОЗу, щоб повернути нещодавно усупільнених коней [26, арк. 221]; у 1931 р. у П'ятихатському р-ні Дніпропетровщини духовенство під виглядом розпродажу свічок по населених пунктах вело агітацію проти вступу бідноти до колгоспів і проти всіх заходів партійно-державної влади [15, арк. 12] та ін.

Ухвала ЦК постанови про «перекручення» і стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися методи боротьби з релігією, тимчасово уповільнили тиск властей на православну Церкву, а разом із тим послабили і спротив громадськості. Невдовзі ж голодомор 1932–1933 рр., «безбожна п'ятирічка» 1932–1936 рр. та репресії остаточно підірвали спроможність українців чинити спротив сталінському режиму, а їхня активність у боротьбі з антирелігійною політикою властей вщухла.

Проте найпотужнішим і найнебезпечнішим методом опору антирелігійному наступу держави, на думку тогочасних властей, радянських дослідників була участь представників православного духовенства в антирадянських організаціях, утворення контрреволюційних церков. Сприйняття ними служителів культу як класових ворогів народу, сформоване атеїстичною пропагандою, обмежений доступ до архівних джерел не дозволили об'єктивно підійти до вивчення викритих правоохоронними органами «контрреволюційних» організацій та участі в них служителів культу, переконливо довести справедливості обвинувачень у шпигунстві, диверсіях, участі в терористичних організаціях, а ближче до кінця 1930-х рр. – церковно-фашистських групах [2, с. 257–258].

Перегляд сучасними істориками тих трагічних подій на основі нових документальних джерел дає підстави стверджувати, що подібні звинувачення у своїй більшості були надуманими або, принаймні, значно перебільшеними. Відтак існування церковного керівного центру опору або терористичних релігійних організацій видається вигадкою самих більшовиків. Адже окремі факти агресивного, локального опору не доводять існування організованої політичної протидії релігійних організацій, як і діяльність церковних організацій, що ставили за мету повалення радянської влади [30, с. 40–41; 1, с. 330]. Хіба що вважати такою Істинно-православну церкву (ІПЦ), яку російський дослідник М. Шкаровський вважав чи не єдиною напівлегальною опозицією радянській владі у 1930-ті рр. [43, с. 38]. І хоча загроза репресій змушувала духовенство і віруючих ІПЦ утримуватися в легальних рамках, вони все ж відмовлялися від паспортів, реєстрацій немовлят, забороняли дітям ходити до школи, переконували не вступати до колгоспів, поширювали есхатологічні та апокаліпсичні настрої, пов'язуючи їх із радянською владою [35, с. 101–102].

Таким чином, зневіра людей у справедливість радянського законодавства, звуження площини для оскарження різних дій органів влади змушували православну спільноту використовувати нелегальні методи протидії. Варіативність їх застосування була широкою: приховування прибутків, висловлювання та листівки антирадянського змісту, поширення містичних чуток, оновлення ікон, захист священників від репресій, дискредитація представників владного корпусу, вимоги викладання релігійних дисциплін і т. ін. Проте найвідчутніше опір проявлявся у стихійних невдоволеннях, які перетворювались на волинки та «жіночі бунти», ча-

сом із кривавими сутичками. Не знімаючи зі служителів культу та мирян відповідальності за порушення радянського законодавства, зазначимо, що їхня протидія була спричинена антицерковними заходами властей, бюрократичними перешкодами, втручанням у внутрішньоцерковні справи, організацією провокацій тощо. Подібний спротив викликав відповідну реакцію з боку режиму. Переважно антирадянські мотиви в діяльності священиків ставали зручним приводом для порушення слідчими органами кримінальних справ, а з 1930-х рр. – «викриття» церковних контрреволюційних організацій.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеев В.** Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М., 1991.
2. **Бойко О. В.** Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – Д., 2006. – С. 227–262.
3. **Буланова Н. М.** Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
4. **Воля П.** Вилучення церковних цінностей (Допомога голодним чи антирелігійна кампанія?) / П. Воля // Розбудова держави. – 1997. – № 3. – С. 53–57.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – П. 1, оп. 1, спр. 623.
6. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 630.
7. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 632.
8. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1602.
9. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1894.
10. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 228.
11. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 244.
12. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 586.
13. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1530.
14. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1623.
15. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 284.
16. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 1812.
17. ДАДО. – Ф.Р. 1121, оп. 1, спр. 3.
18. ДАДО. – Ф.Р. 1396, оп. 1, спр. 3.
19. ДАДО. – Ф.Р. 1518, оп. 1, спр. 4.
20. ДАДО. – Ф.Р. 2746, оп. 1, спр. 62.
21. Державний архів Запорізької області. – П. 241, оп. 4, спр. 22.
22. Державний архів Миколаївської області. – П. 1, оп. 1, спр. 6.
23. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3, оп. 1, спр. 393.
24. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1182.
25. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1551.
26. ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 2455.
27. **Доненко Н. Н.** Претерпевшие до конца. Священнослужители Крымской епархии 30-х годов / Н. Н. Доненко. – Симферополь, 1997.
28. **Конквест Р.** Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К., 1993.
29. **Моносов Г.** Перекручення конституції / Г. Моносов // Безбожник. – 1937. – 17 липня.
30. **Одинцов М.** Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. Одинцов. – М., 1991.
31. **Пашенко В.** Свобода совісті в Україні : Міфи і факти 1920–1930-х рр. / В. Пашенко. – К., 1994.
32. Повернені імена. Статті, нариси, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області) : у 2 кн. – Запоріжжя, 1999. – Кн. 2.
33. **Пчілка О.** Українські народні легенди останнього часу / О. Пчілка // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41–49.
34. Реабілітовані історією. Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій. – Миколаїв, 1999. – Вип. 12 : Березанський та Очаківський райони.

35. **Форостюк О. Д.** Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1914–1941 роках : моногр. / О. Д. Форостюк. – Луганськ, 2000.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, спр. 1846.
37. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1932.
38. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2007.
39. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2987.
40. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3185.
41. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3195.
42. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3198.
43. **Шкаровський М.** Істинно-Православна церква проти радянської влади: українські сторінки / М. Шкаровський // Людина і світ. – 1997. – №8. – С. 38–43.

Надійшла до редколегії 19.01.2011

УДК 94 (477. 63) «1934/1935»

Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ РЕПРЕСІЙ У ЗДІЙСНЕННІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1934 р.: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1934–1935 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Досліджено роль репресій у здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1934 р. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: селянство, колгоспи, хлібозаготівлі, голод, репресії, політика, колективізація.

Исследована роль репрессий в осуществлении хлебозаготовительной кампании 1934 г. на Днепропетровщине.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, хлебозаготовка, голод, репрессии, политика, коллективизация.

The research studies the repressive mechanism of the grain procurements in Dnepropetrovsk region in 1934.

Key words: peasantry, collective farms, grain procurements, famine, repression, policy, collectivization.

Історія сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. невід'ємна від теми голоду, який перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту застосування надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 1920-х рр. У новоутворених колективних об'єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими своєчасно не розраховалися за трудові. Жахливим апофеозом голодної трагедії українського села стали події 1933 р., детально досліджені вітчизняними і зарубіжними науковцями. Між тим документи свідчать, що селяни продовжували голодувати і в так званий «пост-голодоморний період». Документи ДПУ фіксують численні факти голодування, вживання сурогатів, голодних смертей у першій половині 1934 р. Так, на середину лютого 1934 р. так званими «продовольчими труднощами» були охоплені 166 сіл 46 районів республіки [5, с. 69].

Голод 1934–1935 рр. на відміну від «великого мору» 1932–1933 рр. досі залишається білою плямою вітчизняної історії. Перші згадки про ті трагічні по-